

Sosyal Sermaye Kaynağı Olarak Sanal Cemaatler

Merve TÜZÜNOĞLU*

Öz

Bu makalenin amacı; teknolojinin gelişmesiyle birlikte internet tabanlı oluşan sanal cemaatleri, sosyal sermaye kaynağı olarak değerlendirebilmenin mümkün olduğu görüşünü literatür taraması yöntemiyle açıklamaya çalışmaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk iki bölümde sosyal sermaye tanımına, cemaat kavramının kökenine, modern toplumun özelliklerine ve son olarak sanal cemaat kavramsallaştırmasına yer verilirken, üçüncü bölümde ise sanal cemaatlerin neden sosyal sermaye kaynağı olarak değerlendirilmesi gerektiği sorusu üzerine durulmuştur. Geleneksel cemaatlerin biçim değiştirmiş hali olarak belirtilebileceğimiz sanal cemaatlerin özellikle teknolojik devrimin çığır açtığı günümüz dünyasında sosyal bilimler literatüründe ilgiliyle karşılaşılmasına rağmen sosyal sermaye ile bağlantısının kurulması yönündeki çalışmalar neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu sebepten dolayı önem arz eden bu çalışma ile ilgili literatüre katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Sermaye, Cemaat, Sanal Cemaat.

Virtual Communities as a Source of Social Capital

Abstract

This article intends to discuss the possibility of evaluating the internet-based virtual communities that are formed by the development of technology as a source of social capital. This study consists of three parts and analyzes the definitions of four concepts including social capital, the origins of the concept of community, modern society, and virtual communities should be considered as a source of social capital. Virtual communities are the transformation of traditional communities. Despite the fact that virtual communities are a concept that has been welcomed in the social sciences' literature in the world where technological revolutions are groundbreaking. However, there are few studies to establish its connection with social capital. Thus, this study aims to have important contributions to the literature.

Keywords: Social Capital, Community, Virtual Community.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Ankara / Türkiye, e-mail: merve.tuzunoglu@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-6175-9801>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Tüzünoğlu, Merve (2020). "Sosyal Sermaye Kaynağı Olarak Sanal Cemaatler". *Külliye*, 1 (2): 246-275.

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
19 Mayıs 2020	1 Temmuz 2020	Derleme Makale	246-275
19 May 2020	1 July 2020	Review Article	

Extended Abstract

The purpose of this article is to explain the possibility of evaluating the internet-based virtual communities that are formed by the development of technology as a source of social capital. This study uses the literature review method and consists of three parts. In addition to that, the study analyzes the definitions of four concepts, including social capital, the origins of the concept of community, modern society, and virtual communities. The last part of the study focuses on the question of why virtual communities should be considered as a source of social capital. Virtual communities are a form of change for traditional communities. Nowadays, virtual communities have replaced traditional societies because it is not possible for us to experience the congregational relations, which form the characteristics of traditional societies in today's world. There is a rapid increase of hyper-individualism, fragmentation, and loneliness in today's society. On the other hand, a new type of tribalism, which can be described as post-tribalism, has emerged. Therefore, virtual communities can be an example of post-tribalism. The 20th century of modernity has been a period when people suffered from homelessness, which was a periodization where the slaves, destructions, and disasters were groundbreaking. Modern society has desired to eliminate the congregational relations of traditional society completely, yet it has not been able to accomplish it. However, traditional communities are network relationships that are loyalty-based and include solidarity where people feel safe, interact face-to-face, and build warm relationships. In today's modern societies, it is not possible to experience such friendly relationships, yet people's aspirations for these warm relationships are never over. Virtual communities allow people to experience their desires to be included in the community they longed for to some extent. Therefore, it is possible to evaluate virtual communities as a source of social capital in today's world.

The third part discusses the possibility of evaluating virtual communities as a source of social capital. Although there is a rich accumulation in international literature about the concept of social capital, it is not possible to make a concrete definition of the concept with consensus provided. The definition and components of social capital vary and depend on the perspective adopted by the researcher. The common components of this study are trust, groups and networks, values and norms. Virtual communities have opened ways for individuals to be organized by cooperating with each other in a way that eliminates their aspirations to be included in the community in modern society. Undoubtedly, a feeling of mutual trust should be established among individuals. However, it is essential for members of the virtual community to be included in group relationships based on continuity without hiding their identity. Virtual communities are divided into two parts, such as geographic distance-based virtual communities and physical community based virtual communities. Physically-based virtual communities contribute more to the social capital profile because authenticity is endangered in the communication that is established by individuals who are spatially in different places. In virtual communities as long as there is an interaction among individuals, a sense of mutual trust can be established. The formation of a sense of trust enables them to act in solidarity and cooperation by adopting common norms and values among individuals.

Virtual communities provide an important opportunity for the development of social capital profiles. They serve as a shelter for individuals who desire to get rid of the chaos and loneliness of today's world. There are various studies related to social capital and virtual communities. However, there are limited studies to evaluate virtual communities as a source of social capital. This study is important because of the connection of virtual communities with social capital.

Giriş

SOSYAL sermaye, sosyal bilimlerin hemen hemen her disiplinde gerek teorik gerekse de uygulamalı çalışmalara konu olarak adeta disiplinler üstü bir kavram niteliğine sahip olmuştur. Bu durum sosyal sermaye ile ilgili zengin bir

literatür oluşmasını sağlamıştır. Zengin literatüre rağmen sosyal sermayenin tanımı ve bileşenleri hakkında fikir birliğine varılamaması kavramın somut, genel geçer tanımının yapılmasını engellemiştir. Literatürde çok farklı sosyal sermaye tanımları ve bileşenleri mevcuttur. Bu durum konuyla ilgili yapılacak araştırmalarda hangi sosyal sermaye tanımının benimsendiğinin belirtilmesini önemli hale getirmektedir. Sosyal sermayenin herkesçe kabul edilen bir tanımı olmasa dahi güven, gruplar ve ağlar, normlar hemen hemen bütün sosyal sermaye tanımlarında ortak  bileşenlerdir.

Sosyal bilimler literatüründe ilgiyle karşılanan bir diğer kavram ise cemaattir. Cemaatin de tıpkı sosyal sermaye gibi sınırları çizilmiş, net bir tanımının yapılması mümkün değildir. Ayrıca cemaatin günümüz dünyasında var olup olamayacağı da literatürde bir diğer tartışma konusudur. Günümüz dünyasını Bauman'ın akışkan modernite kavramsallaştırmasından esinlenerek "akışkan dünya" olarak niteleyecek olursak, geleneksel toplum ilişkilerinin saf ve duru haliyle günümüz dünyasında yaşanmasını beklemek mümkün değildir. Özellikle internet ağı ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte kurulan yeni dünyada eskiye ait toplumsal ilişki biçimleri ve normları dönüşüme uğramaktadır. Dönüşüme uğrayan toplumsallık biçimlerinden birisi de geleneksel toplumda görmeye alışkın olduğumuz topluluklardır. Günümüz ağ toplumu, saf haliyle olmasa da bugünün insanının zlem çektiği cemaat ilişkilerini sanal cemaatler vasıtasıyla yeniden yaşayabilme fırsatı sağlamaktadır. Sanal cemaatleri post-endüstriyel toplum içinde topluluğun varlığını sürdürmesi olarak görmek mümkündür. Bu sebeple de bir hayli önem teşkil etmektedir.

İçinde yaşadığımız dünyada bir tarafta parçalanmışlık, hiper-bireysellik ve yalnızlaşma artarken diğer tarafta ise post-kabilecilik olarak isimlendirilen mümkün olduğu yeni bir kabilecilik anlayışı yer alarak cemaatleşme yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle 20. Yüzyıl insanlığın yurtsuzluk acısının en derinlerde hissedilmeye başlandığı dönemdir. Bu dönemde insanın bu denli yurtsuzluk çekmesinin sebebi cemaat olgusunun yine bu dönemde saldırıların odağında olmasıdır. Modernleşme ile cemaatin temelini oluşturan sosyal bağlar git gide kan kaybetmiş ve Richard Sennett'in vurguladığı gibi kamusal alan git gide daralmaya başlamıştır. Modernleşme süreciyle birlikte topluluk yerini topluma bırakarak cemaat varlığını ve önemini kaybetmiş olsa da post-endüstriyel toplumda yeniden gündeme gelmeyi başarmıştır (Bozkurt 1999: 1).

Modern toplum geleneksel bağlantıları kopararak, cemaatsel ilişkileri yok etmiştir. Oysaki cemaat kesinliğin, güvenliğin ve emniyetin garanti edildiği bir yerdir. Bu sebeple cemaatin belirtilen özellikleri bireylerin günümüz dünyasında özlemine çektikleri  önemli nitelikler (Bauman 2017: 79). Sanal cemaatler, cemaatin belirtilen saf özelliklerini tam anlamıyla taşımasa da modern dünyada özlemi çekilen cemaat duygusunun bir nebze de olsa yaşanabilmesine imkân sağlamaktadır. Sanal cemaatler sosyal sermayenin bileşenleri olan gruplar-ağlara

katılım, normlar ve güven oluşumuna katkı sağladığından sosyal sermayenin kaynağı olarak değerlendirilmesini mümkün hale getirmektedir. Sanal cemaatlerin neden sosyal sermaye kaynağı olarak değerlendirilmesi gerektiği sorusunun cevabını detaylandırmadan önce anlamsal bütünlüğü sağlamak adına sosyal sermaye nedir, cemaat nedir, sanal cemaat nedir gibi kavramsal tanımlara yer vermek gerekecektir. Bu bakımdan çalışmanın ilk iki bölümü kavramsal tanımlara ayrılmıştır.

1. Sosyal Sermaye

Sosyal sermaye suç oranlarının düşürülmesinden, iş yerlerindeki verimin artırılmasına kadar çok çeşitli konularda ve toplumsal sorunların çözümünde anahtar kavram olarak görülmektedir. Farklı disiplinler tarafından kavramın kabul görebilmesi için çeşitli araştırmalara konu olması onun şemsiye kavram olarak değerlendirilmesini mümkün hale getirmiştir. Sosyal sermaye literatüründe klasikleşmiş dört isim bulunmaktadır. Bu isimler sosyolog James Coleman, sosyolog Pierre Bourdieu, siyaset bilimci olan Robert D. Putnam ve yine siyaset bilimci olan Francis Fukuyama'dır.

Sosyal sermaye ilk defa 1916'da Hanifan tarafından, bir yılda öğrencilerinin sosyal sermayelerinin nasıl geliştirilebileceği hakkında kaleme aldığı makalesinde bahsedilmiştir. Hanifan'ın temel iddiası, bireyin en yakınındaki komşusuyla iletişim kurduğunda adeta kelebek etkisi gibi bu iletişim diğer komşularla da gerçekleşip yayıldıkça sosyal sermayenin açığa çıkacağı yönündedir (Hanifan 1916: 130-131). Hanifan'ın kullanımından sonra sosyal sermaye kavramı uzun bir süre adeta gömülü kalmıştır. Hanifan'dan sonra sosyal sermaye kavramına Amerikalı kent bilimci olan Jane Jacobs 1961'de *The Death and Life of Great American Cities* isimli kitabında ve Gleen Loury 1977'de *A Dynamic Theory of Racial Income Differences* isimli makalesinde yer vermiştir (Aydemir, 2011: 30). Coleman, *Foundation of Social Theory* isimli çalışmasında, 1977'de Gleen Loury tarafından yapılan ve Amerika'daki ırksal gruplar arasında gelir farklılıkları olduğunun tespit edildiği çalışmasında bu farklılıkları etkileyen faktörlerin açıklanması sırasında kavramın literatüre kazanıldığını belirtmektedir (Harris-De Renzi 2010: 10).

Çağdaş anlamda kavramın tekrardan gündeme gelmesini sağlamasında önemli bir isim şüphesiz Coleman'dır. James Coleman 1988'de *Social Capital in the Creation of Human Capital* isimli çalışması ve 1990'daki *Foundation of Social Theory* isimli çalışmalarıyla kavramı formüle etmiştir. Bourdieu kavramı ilk kez 1973'de yayınlanan çalışmasında kullanmış olsa da 1980'deki "Le Capital Social: Notes Provisoire" ve 1986'daki *The Forms of Capital* isimli çalışmalarıyla sosyal sermayenin tanımı hakkındaki düşüncelerini netleştirmiştir. Bourdieu'dan sonra sırasıyla 1993 ve 1995 yıllarında yayınlanan *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* ve *America's Declining Social Capital* çalışmalarıyla sosyal sermaye teorisine Putnam doksanlı yıllarda yeni bir bakış getirmiştir.

Putnam; *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* isimli çalışmasında ekonomik gelişme, kalkınma, demokrasi ve sosyal sermaye ilişkisine değinirken *America's Declining Social Capital* isimli çalışmada ise geleneksellikten modern topluma geçişle birlikte Amerikan toplumundaki sosyal sermayede düşüş yaşandığını ifade ederek, sosyal sermaye yaklaşımlarına farklı bir pencere açmayı başarmıştır (Aydemir 2011: 31).

Coleman, sosyal sermayeyi ekonomik sisteme indirgememiş, ancak ekonomik sistemi de içerdiğini belirterek, iktisatçılardan alınan rasyonel eylem ilkesiyle toplumsal sistemleri incelemeyi sağlayan ve toplumsal örgütlenmeleri de göz ardı etmeyen araç olarak gördüğünü ifade etmiştir (Coleman 2010: 81). Daha net bir tanımla ifade edilecek olursa, Coleman sosyal sermayeyi “her aktörün belli kaynaklar üzerinde ve belli kaynaklar ve olaylar ve etrafındaki çıkarlar üzerinde kontrol sahibi olduğu rasyonel eylem kuramı ile başlarsak, o halde sosyal sermaye, bir aktörün elinde bulunan belli bir tür kaynak” olarak tanımlanmaktadır (Coleman 2010: 82). Coleman, sosyal-yapısal kaynakları sermaye olarak değerlendirerek bunu sosyal sermaye olarak kavramaktadır. Sosyal sermaye de tıpkı diğer sermaye türleri gibi üretken niteliktedir. Diğer sermaye türlerinin aksine sosyal sermaye insan ilişkilerinin yapısının doğallığında bulunmaktadır (Coleman 1994: 302). Çağdaş anlamda sosyal sermayeyi gündeme getiren Coleman özellikle eğitim ve sosyal sermaye ilişkisini ortaya çıkartacak çalışmalar yapmıştır. Coleman’a göre sosyal sermaye “*Aile bağlarına ve toplumun sosyal kurumlarında var olan ve bir çocuğun veya gencin toplumsal ve bilişsel gelişimine faydalı birtakım kaynaklardır. Bu kaynaklar farklı insanlara göre farklılık gösterir, çocukların ve gençlerin insani sermaye gelişimi için de önemli bir avantaj olur*” (Coleman 1994: 300’ten akt. Field 2008: 33).

Coleman gibi Granovetter ve Lin de ilişki ağlarının önemini vurgulayanlardandır. Yeni kuramsal ekonomiyi işlevselci olarak eleştiren Granovetter, ilişki ağlarının ve kişisel ilişkilerin öneminin yeni kuramsal ekonomi tarafından fark edilme konusunda başarısız olduğunu savunur. Granovetter; güven yaratma, beklenti belirlenmesi, normların yaratımı ve uygulanmasında kısacası sosyal ilişkilerin ekonomik işlemlerde gömülü olduğunu belirtir. Lin tarafından Granovetter’in dikkat çektiği bu nokta kullanılarak pek çok çalışmada sosyal kaynakların hedeflere ulaşmak için önemli olduğunu ifade etmiştir (Coleman, 1994: 302).

Coleman’dan sonra sosyal sermaye literatüründe bir diğer kült isim ise Bourdieu’dur. Bourdieu’a göre farklı “sermaye” görüngüleri, biçimleri vardır. Bu görüngüler; ekonomik “sermaye”, kültürel “sermaye” ve sosyal “sermayedir”. Ekonomik sermayeyi mülkiyet hakkı olarak tanımlayan Bourdieu’a göre ekonomik sermayenin doğrudan maddiyata çevrilmesi mümkündür. Eğitim nitelikleri biçiminde kurumsallaşan ve tanımlanan kültürel sermaye ile network (ağlar) ya da toplumsal sorumluluklar olarak tanımlanan sosyal sermayenin ise ciddi emekler

sonucu eğer şartlar uygun olursa ekonomik sermayeye dönüşmesi mümkün olmaktadır (Bourdieu 2010: 49). Bourdieu, sermaye biçimlerinin birbirine dönüşmesini mümkün görürken, dönüşümün kolay olmadığının da bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır. Sermaye türleri arasındaki dönüşüm ciddi bir emek gerektirmektedir.

Bourdieu'a göre, sosyal sermaye potansiyel bir kaynaktır. Bu kaynak sosyal ağın güçlü olması ile ilişkilidir ve bu ağ az ya da çok kurumsallaşmış ancak uzun ömürlü ve karşılıklı tanınmaya dayalıdır. Diğer bir deyişle sosyal ağlar yatırım ürünüdür ve ciddi bir emek ister. Bireye kalıcı yükümlülükler getirir. Rastlantı sonucu oluşan komşuluk, iş arkadaşlığı, tanışıklık gibi ilişkilerin sosyal sermaye olabilmesi için öznel ya da kurumsal olarak garanti edilen yükümlülükleri içermesi gerekir. Sosyal sermayenin büyüklüğü anlaşılacak istenildiğinde de var olan potansiyel kaynağın ne kadar büyüklükteki bir kaynağa dokunabildiği, canlandırabildiğine bakmak gerekir (1986: 248-249). Bourdieu; sosyal sermayenin unsurlarını/bileşenlerini sosyal bağlar, ağ üyelikleri ve normlar olarak tanımlamıştır. Sosyal sermayenin kültürel sermaye ile karşılaştırmasını yaparak, kültürel sermayenin sosyal sermayenin bir boyutu olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte; kültürel sermayeyi, belli bir sosyal duruma, makama gelmiş bireylerin ailesinde bulunan kaynaklara atıfta bulunarak açıklamaktadır (Bourdieu 1979; Bourdieu ve Passeron 1970'ten akt. OECD 2001: 23). Bourdieu, sosyal sermayenin toplumdaki elitlere ait olabileceğini düşündüğünden onu eşitsizlik kaynağı olarak görmekte (Field 2008: 24) böylece sosyal sermayenin arka yüzünü de ihmal etmemektedir.

Bourdieu ile Coleman karşılaştırıldığında birbirlerinden farklı anlayışlara sahip oldukları görülmektedir. Coleman sosyal sermayeyi bireylerin, toplumun gelişiminde mihenk taşı olarak görürken; Bourdieu buna ancak üst sınıfların sahip olabileceğini, onların tekeline ait bir mülk gibi algılayışından dolayı eşitsizliklerin kaynağı olduğunu düşünmektedir. Field'e göre Bourdieu ve Coleman arasındaki ortak yönleri görmezden gelmemek gerekir. Her ikisi de eğitim başarısında sosyal sermayenin rolünü yadsımamışlardır. Ayrıca her ikisi için de sosyal etkileşim değişimden ibaret olmakla birlikte Coleman'da bireylerin bu değişimi kullanarak rasyonel tercih yaptığı öne çıkartılmaktayken, Bourdieu'da kültürel materyalizmin yolunu açtığı savunulmaktadır (Field 2008: 39).

Fiziksel ve beşerî sermayeden farklı olan sosyal sermaye, toplumsal zaman ve emeğin ürünü olmasına karşın fiziksel ve beşerî sermaye kadar kabul görmemiştir. Oysaki sosyal sermayeye toplum tarafından yatırım yapılmaktadır. Sosyal sermaye, bireyin mülkünde değil, bizzatıhi kamunun mülkündedir. Sosyal sermayenin sosyal ve sermaye olmak üzere iki boyutu vardır. Toplumsal fayda sağlayan sosyal sermaye kalıtsal kültür mirasının ve davranış normlarının ürünüdür. Ancak sosyal sermaye toplumsal faydasının yanında bir grup tarafından başka bir gruba karşı kullanıldığı takdirde ise bir o kadar tehlike yaratarak işlev bozukluğuna

yol açabilir (OECD 2001: 39). OECD raporu ve Bourdieu sosyal sermayenin madalyonun karanlık yüzü olduğunu görüşleri bakımından benzerlik taşımaktadır. Toplumda sadece belli gruplar için dayanışma, iş birliği yüksek olur ise bu durum bir ayrımcılık kaynağına dönüşme tehlikesini yaratmaktadır. Coleman ise sosyal sermayeye Polyanacı edayla yaklaşarak daha çok olumlu yönlerine odaklanmış ve sosyal sermayeyi kamu malı olarak görmüştür.

Coleman sosyal sermayenin somut olarak zihinde canlandırılmasını ve daha iyi anlaşılabilmesi sağlayacak bir dizi örnek verir. İlk başta Güney Kore’de aynı liseden, memleketten ya da kiliseden gelen öğrencilerin bir araya geldiği öğrenci grubunu örnek verir. Amerika’daki doktor ve hasta arasındaki güvenin düşmesini belirterek sosyal sermayenin önemli birleşenlerinden birisi olan güvenin sağlık sektöründeki etkisini gösterme açısından önemli bir diğer örneğidir. Kudüs’te kimsesiz kalan çocukların koruma altına alınıp, güvenle bakılacağı güvencesini vermesinden dolayı buradaki annelerin kendilerini daha güvende hissetmesi ve Kahire’de tüccarların mücevher pazarındaki ilişkileri ve birbirlerine güveni verdiği örnekler de sosyal sermayeyi somutlaştırmayı sağlayacak niteliktedir (Harris-De Renzi 2010: 12).

Sosyal Sermaye kuramının diğer bir önemli ismi olan Putnam, *What Makes Democracy Work* makalesinde cevabını aradığı temel soru neden bazı devletlerin daha gelişmiş iken bazılarının daha az gelişmiş olduğu sorusuna yöneliktir. Putnam’a göre bu gelişmişlikte zenginlik, eğitim, devlet politikaları, şehirleşme, sosyal istikrar gibi durumların etkisi olmakla birlikte gelişmişliği sadece bu faktörlerle açıklayabilmek mümkün değildir. 19. Yüzyılda Alexis de Tocqueville *Amerika’da Demokrasi* eserinde bazı bölgelerinde yoğun bir sivil toplum ağı, sivil toplum kültürü yaygınlık göstermekteyken diğer tarafta ise adeta patron-müşteri ilişkisinde olduğu gibi sömürü mevcut olup yatay, iş birlikçi, eşitlikçi bir anlayış bulunmamaktadır. Toplumsal ilişkileri yüksek ve zengin dernek toplulukları olan bölgelerde halk toplumsal sorunlarla ilgilenmekte ve politikada aktif sorumluluk almaktadır. Buradaki insanlar hem yasalara uymakta bir sıkıntı çıkarmazken hem de bir başkasına güven duyguları yüksektir. Ayrıca sosyal ilişkilerinde bir hiyerarşiden bahsedilmez bizzat yatay toplum örneğini görmek mümkündür. Bu toplumlarda demokrasi de adeta tıkırında işlemektedir. Sivil olmayan bölgede ise bahsedilen ilişkilerin tam tersi bir durum söz konusudur. Dernekler ve derneklere katılım yok denecek kadar azdır. İnsanlar mutsuz, demokrasi kesintiye uğramıştır (Putnam 1993: 102-103).

Putnam’ın Türkçeye *Tek Başına Bowling: Amerika’nın Düşüşteki Sosyal Sermayesi* olarak çevrilen *Bowling Alone: America's Declining Social Capital* makalesinde, sosyal sermayesi yüksek olan bir toplumda yaşamının sosyal sermayesi düşük olan bir toplumda yaşamaya göre daha kolay olduğunu belirtir. Sivil katılım karşılıklılığı ve güveni teşvik ettiğinden toplumda ben duygusundan ziyade biz duygusunun yerleşmesini sağlar (2000: 225). Ayrıca Putnam sosyal

sermayenin temel taşlarından olan ailenin zamanla güç kaybettiğinin altını çizerek sosyal sermaye için bir diğer mihenk taşı olan güven duygusunun da Amerika özelinde azaldığını belirtir. Toplumda güven 1960 yılında %58 seyrederken 1993’de %37 seviyelerine düşmüştür. Putnam komşularla birlikte geçirilen vakit ve sosyallaşma oranlarını da vererek 1974’den 1993’e gelinceye kadar %72’den %61’e doğru bir düşüş yaşanmıştır (Putnam 2000: 230). Amerika’daki dava sayılarında yaşanan ciddi artış, ailelerin parçalanma süreçlerine girmesi, sosyal yapıların önemini kaybetmeleri gibi büyük değişimler Amerikan toplumunun sosyal sermaye rezervlerinin hızla düştüğünün kanıtı niteliğindedir (Fukuyama 1998: 23). Putnam ’da sosyal sermayenin bileşenleri; “sivil katılım, karşılıklı fayda için koordinasyon ve işbirliğini kolaylaştıran iletişim ağları, normlar ve güven gibi toplumsal örgütlenme özellikleri” (Harriss-De Renzi, 2010: 1) olarak belirtilmektedir. Amerikan toplumundaki değişimle bu özellikler adeta yok olma durumuna gelmiştir. İş birliğinden kaçınan, birbirine güvenmeyen, toplumu bir arada tutacak harç olarak nitelendirilebilecek olan normların ve değerlerin erimesi yalnızlaşan insan kalabalıklarının oluşmasına neden olmuştur.

Sosyal sermayeye katkı sağlayan çağdaş isimlerden bir diğeri ise Francis Fukuyama’dır. Fukuyama *Güven Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması* (1998), *Büyük Çözülme-İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması* (2015) kitaplarında ve *Social Capital and Civil Society* (2000) isimli makalesinde sosyal sermaye ve güven arasındaki bağlantıyı; Coleman, Bourdieu ve Putnam’dan daha farklı bir perspektif benimseyerek açıklamıştır. Fukuyama, IMF Working Papers’da yayınlanan *Social Capital and Civil Society* isimli çalışmasında sosyal sermayenin birçok tanımı yapılmış olmasına rağmen sosyal sermayenin tanımlarından çok tezahürlerine atıf yapıldığını eleştirel bir dille ifade ederek sosyal sermayeyi “iki veya daha fazla kişi arasında oluşan işbirliğini teşvik edici resmi olmayan norm” olarak tanımlamıştır. Pek çok çalışmada sosyal sermaye ile ilişkilendirilen güven, ağlar, sivil toplum sosyal sermayenin tanımı değil bizatihi onun sonucunda ortaya çıkan öğelerdir. Fukuyama, çeşitli çalışmalarda sosyal sermayenin bileşeni olarak ifade edilen karşılıklılığın da tüm insan ilişkilerinde potansiyel olarak var olmakla birlikte sadece arkadaşlarla olan ilişkide gerçekleştiğini belirtmektedir (Fukuyama 2000: 3).

İş birliğine dayanan, dürüst toplumlarda güvenin oraya çıkacağına inanan Fukuyama toplumdaki güven seviyesinin yükselmesiyle sosyal sermaye seviyesinin de yükseleceğini düşünür. Ona göre “güven” birçok sosyal sermaye teorisyeninden farklı olarak sosyal sermayenin bileşeni değil bizatihi sosyal sermayenin sonucu niteliğindedir (1998: 37). Fukuyama’ya göre eğer sosyal sermaye resmi olmayan ve iş birliği üreten normlar olarak tanımlanırsa ekonomistler sosyal sermayenin nereden geldiğini daha net açıklama imkânına sahip olacaklardır. Sosyal sermayenin mahkûm ikilemi olarak adlandırılan oyunun ürünü olarak spontane gelişmiştir. Oyunda her iki oyuncu için de Nash dengesi

vardır. Oyunun tekrarlanmadığı durumda mahkûmlar arasında iş birliği oluşmamaktadır. Eğer oyun tekrar edilirse mahkûmlar birbiriyle etkileşime girdikçe iş birliği için güven oluşacaktır (Fukuyama 2000: 13).

Günümüz post-endüstriyel toplumunda sınırlar silikleşmekte, toplumları bir arada tutmayı sağlayan tüm değerler adeta buharlaşmaktadır. Sosyal sermaye, yalnızlaşan, bireyselleşen insanın karşısına toplumsallaşmanın ne kadar önemli olduğunu, ortak amaçlar benimseyip iş birliği yapan, birbirine güvenen insanların olduğu toplumlarda ekonomiden, eğitime, suç oranlarının düşmesinden, iş yerlerindeki verimin artmasına kadar olumlu çok çeşitli sonuçlarının yaşanacağı düşüncesini içermektedir. 1996 yılında Yaz Olimpiyatları için yayınlanan reklamlarda da bariz bir şekilde görmenin mümkün olduğu sınır yok ana fikri içinde bilgi çağı ve sosyal bozulma arasındaki bağlantıyı gözler önüne sererek, bilgi çağında eski kuralların geçerliliğini yitirdiği vurgulanmıştır. 1960 itibariyle başlayan özgürlük hareketleri normlara, toplumsal kurallara bir başkaldırı niteliğindedir. Halbuki tutsaklık olarak görülen toplumsal normlar ve kurallar bireylerin birbirleriyle iletişim kurmalarını sağlayarak iş birliği yapmalarını ve ortak hedeflere varmayı kolaylaştırıcı bir rolde olduğu unutulmuştur (Fukuyama 2015: 29-31).

Sosyal sermaye literatüründe kült isimler olan James Coleman, Pierre Bourdieu, Robert D. Putnam ve Francis Fukuyama olsa da yakın zamanda Field'in sosyal sermaye literatürüne katkısı da bir hayli önemlidir. Field, sosyal ilişkilerin önemini vurgulayarak insanların tek başlarına başarmaları mümkün olmayan şeyler için diğer insanlarla birlikte çalışabilmelerine imkân sağlayan iletişim ağlarının önemine vurgu yaparak iletişim ağlarını sermaye olarak değerlendirmiştir. Bireyin sosyal sermayesinin tanıdığı kişi sayısının fazlalığıyla da doğrudan orantılıdır (Field 2008: 1). Sosyal sermaye; OECD, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da ele alınan bir kavram olmuştur. Sosyal sermayenin uluslararası kuruluşlar tarafından niçin araştırma konusu olduğu sorusunun cevabını 2001'de OECD'nin *Ulusların Refahında Beşerî sermaye ve Sosyal Sermayenin Rolü* isimli yayımlanan raporun başlığından dahi anlamak mümkündür. OECD raporu sosyal sermayenin çeşitli ampirik çalışmalar ile ülkelerin sosyo-ekonomik gelişiminde sosyal sermayenin pozitif bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Pozitif etkiyle birlikte sosyal sermaye ve ekonomik gelişim arasında kesin, net bağlantı kurulmasının da doğru olmayacağı belirtilmiştir (OECD, 2001: 61). Sosyal sermaye ailelerin, toplulukların, firmaların, ulus ve ulus-altı idari birimlerin ve diğer kurumların düzeyinde inşa edilir. Sosyal sermaye fikri sivil toplumdaki ilişkilerle bağlantılıdır. Ancak güven ilişkileri, ağ ilişkilerine kamu kurum ve kuruluşları da dâhildir. Sosyal sermaye normlarda ve kurumlarda adeta gömülüdür. Normlarda ve kurumlarda gömülü olan sosyal sermaye analizi sivil toplumun farklı gruplar içerebileceğini de belirtir. Aile, okullar, yerel topluluklar, ekipler, sivil toplum, kamu sektörü, cinsiyet ve etnisite sosyal sermayenin tespiti

için kaynaklar ve boyutlardır. Gönüllülük, sivil katılım, ailenin kilit rolü, okullar ve iş birliği örgütleri sosyal sermaye yaklaşımlarında önemle vurgulanmış olmakla birlikte son yapılan sosyal sermaye analizleri ve tartışmalarında ihmal edilmiş noktalar (OECD 2001: 45).

Mekân, insanları bir araya getirme ve bir arada tutan sosyal bağın oluşumu için oldukça elzem olsa da toplumun tanımını yegâne mekâna indirgemek eksik bir anlayış olacaktır. Toplum; insanları bir arada tutan ortak duygu, ortak geçmiş, kültürel normlar, gelenekler, ahlak, dini inanışlar bütünsel olarak düşünüldüğünde ve değerlendirildiğinde anlamlı ve doğru olacaktır. Sosyoloji; konusu gereği toplumsal sorunlar, cemaat ilişkileri, toplumsal bütünleşme, tabakalaşma ekseninde olduğundan dolayı gerek sosyal sermaye teorilerinin gerekse de diğer tüm çağdaş teorilerin temelinde topluma ilişkin sundukları çözümler ve tezleri ile klasik sosyoloji teorisyenlerinin imzası bulunmaktadır. Sosyal sermaye teorisinin temelini Marks, Durkheim, Weber ve Simmel gibi klasik sosyoloji teorisyenlerinin katkıları ekseninde oluşturulduğu gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır (Aydemir 2011: 32-33).

Sosyal sermayenin vurguladığı iş birliği, toplumsal normlar, toplumsal güven gibi unsurların ne oldu da böyle bir kavramsallaştırma ile yeniden önemli olduklarının vurgulanmasına ihtiyaç hissedildiği sorusu akıllara gelmektedir. Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçilmesiyle birlikte kırlardan kentlere yaşanan göç ile insanlar atasından, bağından koparak köksüzleşmiş ve sanayi toplumuyla da yalnızlaşarak yabancılaşmıştır. Sosyal sermaye kavramı bireylerin bu denli yalnızlaşmasına karşın sosyal bağların, insan ilişkilerinin mikro ve makro anlamda faydalarına değinerek sosyal, ekonomik, psikolojik etkilerini yeniden hatırlamamızı sağlamıştır.

Fordizm ve Taylorizmin insani özellikleri yok etmeye kurulu ideolojisi ile birey büyük fabrika çarklarından birisi olmuş böylece kendine, yaptığı işe ve hatta içinde yaşadığı topluma yabancılaşmaya başlamasıyla birlikte toplumdaki güven seviyesinde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Sosyal sermayeyi muhalif bir sistem eleştiricisine benzetebiliriz. Aşırı bireyselleşmenin toplumlarda yıkıcı sonuçları olacağını bunun sebebinin de modern toplumun benimsediği liberalizm felsefesinden kaynaklandığını düşünen cemaatçi teori; çözümü özümüze, kültüre, geleneğe ve tarihe geri dönmekte görür. Sosyal sermayenin özellikle günümüz sosyal bilimlerinde bu denli yaygınlık kazanarak çeşitli araştırmalara konu olmasında postmodern bilim paradigmasının da etkisi büyüktür. Modern bilimin kalkınmadaki çözüm önerilerinin yetersiz kalmasıyla birlikte çözüm postmodern bilimde aranmıştır. Postmodern bilim paradigması büyük anlatıdan ziyade küçük resme odaklanarak bu anlamda yaklaşımlar geliştirmesi kalkınma sorununa çözüm üreteceği düşüncesinin oluşmasına neden olmuştur (Şan-Şimşek 2011: 100-101).

Modern toplumun ideolojisi liberalizm üzerine kuruludur. Muhafazakârlar ise cemaatçi toplum yapısını benimser. Sosyal sermaye kavramsallaştırması cemaatilerin şikâyet etikleri toplumsal bağların çözülmesine, liberallerin de cemaatçi bağların özgürlükleri kısıtladığı yönündeki eleştirilerine adeta çözüm üreten niteliktedir. Sosyal sermaye, modern toplumun dışladığı gelenekselliğin, normların, sosyal ilişkilerin kısacası geleneksel toplumun işlevlerini modern toplumda da tahsis etmenin mümkün olduğunu hatırlatır (Kılınç 2010: 33'ten aktaran; şan-şimşek 2011: 101).

Geleneksel toplumda cemaat ilişkileri olduğundan insanlar arası ilişkiler sıcak, doğal ve samimidir. Ancak modern toplumda uzmanlaşmaya, iş bölümüne ve uzun saatler çalışacak iş gücüne ihtiyaç olduğundan geleneksel ilişki ağlarını ortadan kaldırmak gerekliliği ortaya çıkmıştı. Böylece kendini adeta yapaylığın içinde bulan birey yalnızlaşarak bireyselleşmeye ve yabancılaşmaya başlamıştır. Sosyal sermayenin ilişki ağlarının önemine dikkat çekerek bireyleri bu doğallıktan mahrum bırakmanın adeta onları lme terk etmek olduğu bilincinin bir ürünü olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bu bakımdan modern insanın sorunlarının çözümünün toplumların sosyal sermaye profilini geliştirmekten geçtiğini söylemek mümkündür.

2. Cemaat Kavramının Kökeni

Sanal cemaatleri neden sosyal sermaye kaynağı olarak değerlendirmemiz gerektiği sorusuna cevap aramadan önce bilinmesi gereken bir diğer önemli husus ise sanal cemaatin tanımıdır. Ancak sanal cemaatin tanımı yapılmadan önce cemaat nedir, geleneksel cemaat ile sanal cemaatin benzerliklerini ve farklılıklarını ifade etmenin önemli olduğu kanaatine varılmıştır. Bu bakımdan öncelikle cemaat kavramının kökenine ve geleneksel cemaati yok eden modern toplumun tanımına yer verilecek ardından ise sanal cemaat nedir sorusu üzerinde durulacaktır.

Cemaat kavramının tanımı hakkında tıpkı sosyal sermaye gibi fikir birliği sağlanmış değildir. Cemaatin tanımı, koşulları, eşitleri gibi hususlar sosyal sermaye ile benzerlik göstererek farklı dşnrlr tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Cemaat kavramı ve sosyal sermaye arasındaki bir diğer benzerlik ise her iki kavramın da sosyal bilimlerde büyük ilgiyle karşılanmış olmasıdır. Cemaat kavramı öylesine farklı şekillerde tanımlanmıştır ki 1955 yılında cemaat tanımlarının karşılaştırması yapılmak iştenmiş ve bu sebeple gerçekleştirilen literatür taramasında on altı farklı kavramla ifade edilen doksan dört ayrı tanıma rastlanılmıştır (Hillery, 1968: 3'ten akt. Yelken, 1999: 18). Bu çalışmanın günümüzde yapılması durumunda kavramla ilgili tanım sayısının bir hayli yüksek olacağı muhtemeldir. Bu farklılığın sebebini çalışmacının benimsediği bakış açısı oluşturmakla birlikte yaşanan toplumsal değişimler de etkilemektedir. Literatürde cemaatin tanımının tartışılmasının yanında Bauman'ın deyimiyle günümüz akışkan

modernitede cemaatlerin varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği de bir diğer tartışma konusudur.

Robert Nisbet'e (1966) göre cemaat kavramı; samimiyet, toplumsallık, ahlaki birlik ile özdeşleştirilmektedir. Bu sebeple cemaatin kaybolması bu yetilerin kaybolmasıyla eş değer tutulduğundan, 19. yüzyılda kaygı doruk noktasına ulaşmış ve cemaat kavramı literatürün gözde kavramlarından birisi haline gelmiştir (Marshall 1999: 90). 20. yüzyılın genel savaş atmosferine bakıldığında modernitenin bunalıma girdiğini anlamak zor değildir. Bu bunalım, Fransa-Prusya savaşı ile başlamıştır. En son Birinci Dünya Savaşı ile de bunalımın kesinliği netleşmiştir. Nietzsche ve Freud modernitenin çıkmazlarına değinen önemli isimlerdendir. Weber'in demir kafes, Durkheim'in anomi benzetmesi de modern toplumun sonuçlarını gözler önüne sermek için önemli benzetmelerdir. Savaş atmosferine ve modernitenin sonuçlarına bakıldığında topluluğa olan ilginin sebebini anlamak zor değildir. Topluluk, topluma alternatif olarak görüldüğünden ilgiyle karşılanmıştır (Delanty 2015: 36).

Cemaat denildiğinde literatürde Gemeinschaft/Gesellschaft ayrımı ile dikotomi oluşturmakta gerek çağdaşlarına gerekse de kendisinden sonra gelen isimlere ilham kaynağı olan Tönnies akıllara gelmektedir. Tönnies'in dikotomisini açıklamadan önce kavramın etimolojik kökenine bakalım. Esposito'a göre; *communitas*'in kökenindeki "*communis sıfatının ilk anlamı asli olanla karşıtlığında manasını bulur. Yeni Latin dillerinin hepsinde ortaklık (commun, comun, kommun) asli olmayan şeydir; asli olanın son bulunduğu yerde başlar*" (Esposito 2018: 12). Özel olandan değil kamusal olandan tikel olandan değil genel olandan bahsedebileceğimizi ifade eden Esposito (2018: 12) *communitas*'daki -munus- eki teminat, yükümlülüktür. Munus ekindeki baskın olan şey mütekalibiyettir. Munus ek değil bizatihi eksiltmedir, armağandır. Yükümlülük etrafından birleşen insanlar arasında öznellikten bahsedilemez. Bütün mülkiyetlerini başkalarıyla paylaşabilirler. Mülkiyetler adeta kamulaşmıştır (Esposito 2018: 14-17). *Communitas*'da bencillikten bahsetmek mümkün değildir bizatihi özgeciliğinden bahsedilebilir. Esposito topluluk felsefelerinde nihilizm ile doğrudan zıtlık içinde olduğunu, topluluğun olduğu yerde nihilizmden, nihilizmin olduğu yerde de topluluktan bahsedemeyeceğimizi ifade eder (2018: 211).

Yelken; cemaat tipi yaşam biçiminin kökenlerinin eskiye dayandığını belirterek Antik Yunan filozofu Aristoteles'e dikkat çeker. Aristoteles'e göre insanın hayatını devam ettirebilmesini sağlayan birlikler vardır. Bu birliklerden ilki aile ikincisi ise köydür. Köyü ortak amaçlar doğrultusunda eylem birlikteliği olan yerleşim yeri olarak tanımlayan Aristoteles, birçok köyün bir araya gelmesiyle de şehir ya da devletin oluştuğunu belirtir (1999: 25). Aristoteles toplumsallaşmanın insanı insan yapan özellik olduğunu vurgulamaktadır. Hobbes, Aristoteles'in insanın doğal toplumsallığına şiddetli karşı çıkarak tam tersi bir tezi savunmaktadır. Ona göre toplumlar insanların birbirlerine olan iyi niyetlerinden dolayı varlığını

devam ettirmiyor bizatihi insanların birbirlerinden duydukları korkudan kaynaklanmaktadır (Esposito 2018: 44). Thomas Hobbes bu durumu *insan insanın kurdudur* diye söylediği ünlü ifadesiyle belirterek insanların birbirinin kurdu olduklarını, Aristoteles'in ifade ettiği gibi doğal bir durumdan kaynaklanarak bir araya gelmelerinin mümkün olmadığını savunur. Rousseau, Hobbes'un insan tasavvurunun hoşgörüsüz olduğunu belirterek hoşgörünün olmadığı yerde insanların canavardan farkı kalmayarak adeta birbirine saldırabileceğini savunarak (Esposito 2018: 71-72) Hobbes ile aynı görüşte olmadığını belirtir. Rousseau ünlü eseri *Emile*'de toplumsallık üzerine olan düşüncelerini özetleyen pasajda şunları ifade etmektedir:

“İnsanı toplumsal kılan şey zayıflığıdır. Yüreğimizi insanlığa taşıyan şey, ortak sefaletlerimizdir: insan olmasaydık, insanlığa hiçbir borcumuz olmazdı. (...) insanlar doğadan kral, lord, saraylı ya da zengin değildir. Hepsi çıplak ve yoksul olarak doğar; hepsi yaşamın sefaletlerine ve her türden kedere, hastalığa, yokluğa ve acıya maruz kalır. Velhasıl hepsi ölüme mahkûmdur. Bir tek o, gerçek anlamda insana aittir. Hiçbir fani ondan kaçamaz” (Esposito 2018: 88).

Tönnies; Gemeinschaft und Gesellschaft eseriyle cemaat literatüründe *Abhandlung des Communismus und des Sozialismus als empirischer Culturformen* alt başlığıyla 1887 yılında ilk kez yayınlamıştır (Falk 2004: 53). Gemeinschaft/Gesellschaft Tönnies'in adını literatüre altın harflerle kazımayı sağlayan dikotomidir. Gemeinschaft/Gesellschaft'ın topluluk/toplum ya da cemaat/cemiyet çevirileri ile karşımıza çıkmaktadır.

Tönnies, topluluğun/cemaatin kökeninin doğal olduğunu ve bireyin doğduğu anda topluluğun mensubu olabileceğini, bir çaba göstermesine gerek kalmadığını ifade etmektedir. Toplulukta insanlar birbirlerine kan yoluyla bağlıdır (2019: 42). Topluluğun en belirgin özelliği olarak bağlanma duygusu, karşılıklı anlayış ve hoşgörü, uyum, konsensus sayılmaktadır. Topluluğun olmazsa olmaz bu özellikleri insanları bir arada tutmayı sağlar (Tönnies 2019: 63). Tönnies üç tür topluluktan bahsetmektedir. Bunlar akrabalık, komşuluk ve arkadaşlıktır. Akrabalıkta fiziksel yakın olmakla birlikte duygusal paylaşım da vardır. Elbette tam anlamıyla fiziksel yakınlığa bağlı olmayan akrabalık fiziksel yakınlık olmasa dahi devam eder. Ancak duygusal paylaşım önemli bir faktördür. İnsanı güvende hissettirir. Sevdikleriyle çevresini kuşatan birey kendini daha mutlu hisseder. Komşulukta evler arası yakınlık olduğundan dolayı yakın temas ve yakın ilişkiler kurulmasını sağlamaktadır. Birlikte yaşam şartı ortak çalışma ve ortak yaşamı da beraberinde getirmektedir. Arkadaşlığı akrabalık ve komşuluktan ayıran Tönnies ortak çalışma ve fikir birliğine vurgu yapar (2019: 53-55). Tönnies'de topluluk; doğallığı, sıcaklığı, ben-sen diye bir ayırımdan öte biz duygusunun yaşandığı yerdir.

Tönnies, toplumsal yapıyı Gemeinschaft ve Gesellschaft olarak ikili tasnifle belirtmektedir. Durkheim bu tasnifi “Mekanik dayanışmalı toplum ve Organik Dayanışmalı Toplum”; İbn-i Haldun, “Bedevi ve Hazeri”; Cooley, “Birincil ilişkiler ve İkincil ilişkiler”; Spencer, “Askeri Toplum ve Endüstri Toplumu”; Weber, “Geleneksel Toplum ve Rasyonel Toplum” şeklinde ifade etmektedir (Bayhan 2005: 198).

Toplulukla toplum arasındaki farklardan birisi de asayiş sağlayan kontrol mekanizmasıdır. Toplulukta bağlayıcılık gelenek iken toplumda siyaset ve kamu dinginleştirici rolü üstlenmektedir (Falk 2004: 49). Toplulukta asayiş sağlayan gelenek iken toplumda bu hukuk kurallarına devredilmiştir. Bu Durkheim’ın mekanik dayanışmalı toplum/organik dayanışmalı toplum ayrımını hatırlatmaktadır. Mekanik dayanışmalı toplumda geleneksel kurallar bağlayıcı özellik gösterirken organik dayanışmalı topluma geçildiğinde artık hukuk kuralları bağlayıcı özellik gösterir olmuştur.

Geleneksel cemaatte insanlar birbirine güvenebilir. Her daim birbirlerinin yanlarında olacaklarına, başları sıkıştığında yardım ellerini uzattıklarında karşılık bulacaklarına inanırlar. İnsanlar düştüklerinde başkalarının onlarla alay edip etmeyeceğini düşünmez çünkü talihsizliklerini ya da beceriksizliklerini kimsenin alay konusu yapmayacağını bilirler. Kimse birbirine kin beslemez bir hata yapıldığında herkes birbirinden veya topluluğundan rahatça özür dileyebilir. Cemaatte insanlar birbirine adeta göz kulak olmaktadır kimse kimsenin arkasından kuyusunu kazmamaktadır. İhtiyaç duyulduğunda anında birbirlerinin yardımına koşarken bunları hiçbir sözleşmeye bağlı olmaksızın gerçekleştirmektedirler. Çünkü cemaat böylesine sıcak ilişkilerin hâkim olduğu bir yerdir (Bauman 2017: 8). Toplulukta böylesine kardeşçe ilişkiler hâkimken toplumda tam tersi ilişkiler hâkim olmaktadır. Tönnies toplumdaki ilişkileri takas metaforuyla çok iyi betimlemektedir. Toplumda tıpkı maddi malların takas edilmesi gibi nezaket ve ilgi de samimiyetsizlikten paylarını almaktadır. Herkesin birbirini seviyor, sayıyor, düşünüyor gibi görünse de aslında kendini düşünmektedir. Karşılıklılık toplumdaki ilişkilerin en önemli özelliğidir (2019: 121). Toplumda adeta “mış gibi” yapılan ilişkiler görülmektedir. Toplumda seviyor “muş”, sayıyor “muş”, düşünüyor “muş” ilişkilerinin yoğunluğu mevcuttur.

Evrimci bir bakış ile topluluktan topluma geçildiğini ve topluluğun birinci aşama olduğunu ve artık vaadini doldurarak günümüz dünyasından çekilerek yerini ikinci ve yeni aşama olarak topluma bıraktığı şeklindeki yanılığa kapılmamak gerekir. Tönnies’in toplumun karşısına topluluğu koyarak bu şekilde ikili bir toplumsal sınıflama yapması çağdaşlarına ve kendisinden daha sonra gelecek pek çok isme ilham kaynağı olduğu gibi eleştirilerin de odağında olmasına neden olmuştur. MacIver ve Page *Cemiyet* (1994) adlı eserinde, cemaat ve cemiyet dikotomisine karşı çıkan isimlerdendir. Büyük topluluklar olarak nitelendirdiği toplum; sulh, himaye, vatanperverlik, harp, otomobil ve radyo temin ederken

cemaat yani küçük topluluklar ise; arkadaşlıklar, dedikodu, yüz yüze rekabetler, mahalli gurur ve mesken temin etmektedir (aktaran; Özyurt 2004: 13). Toplum samimiyete, insanlar arası içten ilişkilere, iş birliğine, ortak eyleme bir tehdit olarak algılandığından endişeye sebep olmuştur. *The Community* (1968) adlı eserinde Rene König; entegrasyonu, bütünleşmeyi topluluğa has bir özellik olarak kabul edip kenti de sosyal düzensizliklerin yeri olarak imleyen görüşe karşı çıkarak küçük bir topluluğun dahi bünyesinde yapısal olarak çok fazla çeşitlilik bulundurabileceğini söyleyerek çeşitliliğin küçük-kırsal topluluklarda hiç de az olmadığını ifade etmiştir (Delanty 2015: 46).

Bauman, Tönnies kadar olmasa da cemaat ve cemiyet arasında sınır çizenlerdendir. Bauman içinde yaşadığımız dünyanın bize cemaati çok az sunabildiği hatta sunmaya da istekli olmamasından dolayı üzüntü içindedir. Bauman için cemaat sıcak bir kelimedir. Cemaate öylesine bir anlam yükler ki onun gerçek bir mutluluk için şart olduğunu savunur. Cemaat insana en değerli duygulardan birisi olan güven içinde olma hissini yaşatır (Bauman 2017: 151). Ancak günümüz dünyasında Bauman'ın ya da Tönnies'in ifade ettikleri tarzda topluluklar oluşturmak mümkün gözükmemektedir. İçinde yaşadığımız dünya ne eski dünyadır ne de insanların birbiriyle olan ilişkileri eskisi gibidir. Bu yüzden geleneksel toplumdaki cemaat ağlarını günümüz dünyasından beklemek mümkün değildir.

3. Modern Toplum

Toplum tipleri hakkındaki dönemselleştirmeleri yaşanan değişimler odak noktası alınarak üçe ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki cemaatsel ilişki ağlarının yaşandığı geleneksel tarım toplumudur. Topluluğa, cemaatsel ağ ilişkilerine karşı olan, aklın ve bilimin ön plana çıktığı, insanın doğanın üzerinde bir güç olarak kendini konumlandığı modern toplum takip etmektedir. 1970'den itibaren artık yeni bir dönem olduğu iddia edilen postmodern toplumu üçüncü dönem olarak nitelenebiliriz. Bu dönemselleştirme yapılırken keskin sınırlar çizilmemesine dikkat etmek gerekir. Nihayetinde toplumsal değişimleri birbirinden kopuk apayrı olaylar gibi değerlendirmek mümkün değildir. Dönemler arası ayrımları katı ve net sınırlar çizerek tanımlandığı takdirde günümüz enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle ortaya çıkan sanal cemaatleri açıklayabilmek mümkün olamayacaktır.

Orta Çağ düzeninin sona ermesini sağlayan Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler aracılığı ile temelleri atılmış Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi ile de kurumsallaşmasının sağladığı modernite dünya genelinde bireysel, kültürel, toplumsal, ekonomik ve siyasal anlamda dönüşüm yaratan bir proje olarak tanımlanmaktadır (Erol 2016: 50). Orta Çağ'dan moderniteye geçiş bilimsel, siyasal, kültürel ve teknik olmak üzere dört temel devrim ile gerçekleşmiştir (Jeanniere 2011). Bu dört devrim birbirini takip eden sıralamayla değil bizatihi birbiriyle iç içe yaşanarak gerçekleşmiştir. Modernite projesinin temel mottosu akıl,

benimsediği felsefi dünya görüşü ise pozitivizm olduğundan bilinmemeliklerden kaynaklı metafizik güçlere ve Tanrı'ya inanmak yerini akla ve bilime bırakmıştır.

Modernite bireysel anlamda özgürlük fikrini koruduğundan cemaatten kopuşun gerçekleşmesi gerekliliğini de beraberinde getirir. Dinsel otoritenin önemini yitirdiği bu dönemde bilim ve teknolojiye yaşanan gelişmeler öylesine çarpıcıdır ki öncesinde bu gelişmelerin hayalini kurmak bile mümkün değildir. Bu özgürleşme iktisadi anlamda liberal söylemin o ünlü mottosu olan *bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler* ideolojisiyle birleşmiştir (Erol 2016: 53). Modernite insanlığa büyük vaatler ile gelmiştir. Ancak o büyük umut edilen beklentilere karşılık verememiş ve adeta çıkmazlar yaratmaya başlamıştır. Modernitenin yarattığı bu çıkmazlardan bizzat mağduriyet yaşayan isim Bauman'dır. Bauman'a göre büyük hayranlık yaratan modern toplumun gizlediği karanlık bir yüzü vardır. Bu yüz onun büyük kısımlar yaşanmasına neden olmuştur. Hiç şüphesiz Holocaust'dan bahsedilmektedir. Holocaust ve moderniteyi birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Modernite Holocaust ile mümkün olabilirken, Holocaust da modernite ile mümkün olabilmektedir (Bauman 1997: 25).

Geleneksel toplumdaki modern topluma geçişteki sosyal değişimi Gellner (1992: 55-78) şöyle betimlemektedir:

“Sanayi toplumu, büyük bir demografik hareketlilik meydana getirmiştir. Tarım toplumunda insanlar küçük topluluklar içinde doğup, büyüyüp, hayatlarını kazanıp ve ölüyorlardı. Sanayileşmeyle birlikte, tarım ve hayvan ürünlerinin makinelerde işlenmeye başlanması sonucu, tarlalar ve otlaklar pazarın hammadde ihtiyacını karşılamak için birleştirilme yoluna gidildi ve köylerde birçok insan işsiz kaldı. Bunun yanında, şehirlerde kurulan atölyelerin emek ihtiyacı hızla büyüyordu. Bu iki durum, sanayi toplumunda insanların yerlerinden, köylerinden, topluluklarından kopararak yeni bir toplumsallık ilişkisi içine girdiğini gösterir. Sanayi toplumunda insanlar doğuştan bir ekonomik statü sahibi olmaktan çıkıp, birikim ve becerilerine uygun bir iş elde eder hale geldi. Bu durum insanları, ekonomik ilişkilerin kurulduğu üst kültürlerle bütünleşmeye zorluyordu. Sanayide kullanılan makineler geliştikçe bu makinelerin kullanıcılarının eğitilmiş olmaları gerekliliği de artıyordu. Sanayi için gerekli olan eğitimin üst kültür aracılığıyla yapılması bir yandan işçilerin emeklerini daha geniş bir coğrafyada pazara sunmaları imkânını verirken diğer taraftan bu eğitilmiş kişiler ulusal kültürle bütünleşmiş oluyordu” (Özyurt 2004: 16).

Sanayi sonrası yaşanan postmodern dönemin farklı isimlendirilmeleri yapılmıştır. Krishan Kumar yeni dönem isimlendirmeleri şöyle ifade etmektedir: Amitoi Etzioni 'Modern Sonrası Çağ', George Lichteim 'Burjuva Sonrası Toplum', Hermen Rohn 'Ekonomi Sonrası Toplum', Murroy Bookchin 'Kıtlık Sonrası Toplum', Kenneth Boulding 'Uygarlık Sonrası Toplum', Daniel Bell 'Sanayi

Sonrası Toplum’, Peter Drucker ‘Bilgi Toplumu’, Paul Halmos ‘Kişisel Hizmet Toplumu’, Ralf Dahrendorf ‘Hizmet Sınıfı Toplumu’, Zbignir Bizzinski ‘Teknetronik Çağ’ olarak isimlendirmiştir (Frankel 1991: 15’ten akt. Yelken 1999: 163). Baudrillard bu yeni dönemi “Tüketim Toplumu”, Beck “Risk Toplumu”, Castells “Enformasyon Toplumu” ve “Ağ Toplumu”, Lyotard “Postmodern Toplum”, Lash ve Urry “Post-Fordizm”, Bauman “Akışkan ve Müphem Modernite”, Wallerstein “Dünya Sistemler Teorisi”, Etzioni “Aktif Toplum”, Goffmann “Sahne Toplumu” olarak isimlendirilmiştir (Gökçen 2018: 375).

Kimi düşünürler modernitenin postmodernite ile birlikte artık son bulduğunu, postmodernitenin yeni bir dönem olduğu kabul ederken kimi düşünürler ise postmodernitenin de modernitenin devamı olduğunu düşünmektedirler. Modernite devam mı etmektedir yoksa modernliği aşan yeni bir dönem mi yaşıyoruz sorusunun cevabı benimsenen yaklaşımla ilgili olarak değişmektedir. Ancak postmodernitenin tam anlamıyla yeni bir dönem olduğunu iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Modernite keskin net çizgilerden, otorite ve hiyerarşiden yanayken; günümüz dünyası keskinliklerin ve sınırların ortadan kalktığı adeta birkaç metre sonrasını bile göremediğimiz heterojenlikle farklı kimliklerin ortaya çıkmasını sağlayan ‘yeni’ bir yoldur. Ancak bu temel farklılıklar olsa da postmoderniteyi moderniteden tam anlamıyla koparmak mümkün değildir. Durumu tıpkı eski konutun iç dekorasyonu tümüyle değişse dahi temeli, kolonları, kirişleri değişmediği müddetçe oranın tam anlamıyla yeni bir konut olduğunu söylemenin mümkün olamayacağı örneği ile açıklamak mümkündür. Bu ev tam anlamıyla eski konuttan bağımsız yeni bir ev değildir.

4. Sanal Cemaatler

Modern dünya, bilimi ve rasyonaliteyi kutsayarak geleneğe ve doğaüstü inanışlara yüz çevirmiştir. Yüz çevrilen noktalardan birisi de geleneksel toplumun cemaatsel ilişkileridir. Ancak insanların içgüdüsel olarak taşıdıkları topluluk oluşturma dürtüsü devam ettiğinden günümüz enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte geleneksel toplumdaki cemaat biçim değiştirerek yerini internet tabanlı sanal cemaatlere bırakmıştır.

Amerikan savunma projesi olarak ilk defa tarih sahnesine çıkan internetin askeri amaçlar dışında yaygınlaşarak kullanımı onun toplumsal, kültürel, ideolojik bir araç haline gelmesine sebep olmuştur (Kılıçbay 2005: 16). Teknoloji ve internetin hızla gelişim göstermesiyle birlikte zaman ve mekân anlam kaybına uğramaya başlamıştır. McLuhan (1964) ve Meyrowitz (1985) zaman ve mekân duygusunun kaybedildiğinden dolayı “global köy” nitelemesini yapmayı uygun görürken Harvey’e (1997) göre teknolojinin gelişmesi “zaman ve mekân sıkışması” yaratmıştır (Timisi 2005: 89).

Enformasyon teknolojisinde yaşanan gelişmeler, geleneksel toplumlarda var olmayan yeni kavramların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sanal gerçeklik, siber-

uzam, sanal cemaatler bu kavramsallaştırmalardan bir kaçıdır. Sanal cemaatlerin tanımının anlaşılabilmesi ve bağlamsal bütünlük oluşturulabilmesi için sanal gerçeklik ve siber-uzam gibi temel kavramların tanımlarına da değinmek gerekecektir. Reid, *Communication and Community on Internet Relay Chat: Constructing Communities* isimli makalesinde sanal gerçekliği “bir fiziksel obje ya da yerleşimden ziyade bir bilgisayar sisteminde yer alan verilen aracılığıyla kullanıcıya görsel, işitsel ve dokunma duygusu; gerçek bir fiziksel uzamdakine benzer bir hareket yetisi ve manipüle etme gücü veren deneyimler ortamıdır.” şeklinde tanımlamaktadır (Reid 1995: 164’ten akt. Timisi 2005: 91). Siber-uzam kavramındaki siber (cyber) yönlendirmek anlamına gelen latince kökenli “kubernao” kelimesine dayanmaktadır. Uzam kavramının ise birçok anlamı olmakla birlikte sonsuz boyut, özgürlük, yön-boyut anlamlarına gelmektedir. En temel haliyle siber-uzam internet aracılığıyla bir araya gelmiş gerçek ya da hayali ilişkiler ortamı olarak tanımlanmaktadır (Timisi 2005: 91).

Sanal cemaat kavramının tanımı tıpkı geleneksel cemaat kavramının tanımıyla benzerlik göstermekte ve üzerinde fikir birliğine varılmış net bir tanımını bulmak mümkün olmamaktadır. Blannhot’un (1995) *İtiraf Edilemeyen Cemaat* isimli eserinde altını çizdiği gibi toplulukların özüne yoğunlaşma gerçekleştirilerek oluşan sanal cemaatler, cemaatin varlığının bizzat kanıtı mahiyetindedir. Günümüz dünyasında ağ yardımıyla kolektiviteler meydana getiren örgütsel yapıları sanal cemaat olarak tasvir etmek mümkündür (Subaşı 2005: 112). Sanal topluluk bir grup insanın daha önce tanışmış olsun ya da tanışmış olmasın fikirlerini bilgisayar tuşları ile ağ sayesinde birbirlerine iletebilen insan topluluğudur. İlgi alanlarımız ne ise adeta bir kahve evinde buluşmuş gibi teknik, felsefe, politika ya da manevi bir konuda hiç tanımadığımız insanlarla zihin açıcı konuşmalar yapabilir, sorular sorabilir ve size ilham veren sizi destekleyen insanlarla bir araya gelmenize imkân sağlar. Sanal toplulukta bireyler tıpkı geleneksel topluluktaki gibi bir sözleşmeye bağlı olsalar da bu sözleşme oldukça gevşek yapıdadır. Bu sözleşmeleri gayri resmi sosyal sözleşmeler olarak görmek mümkündür. Sanal toplulukta görünümünden çok düşünceyi önemseyen insanlarla bir araya gelmek mümkün olduğundan, bu durumun pek çok avantajının bulunduğu bilinmektedir. Sanal topluluklarda, geleneksel topluluklarda olduğu gibi kişiler birbirini direkt görememektirler. Bundan dolayı ırk, cinsiyet, yaş, ulus, fiziksel görünüm gibi ayrımcılık yaratabilecek noktaları istediklerinde belirtip, istemediklerinde gizleyebilme imkânına sahip olabilmektedirler. Kısacası kimliklerini anonimleştirebilme imkânları bulunmaktadır (Rheingold 2008: 3-4).

Cemaatin varlığını geç modern dönemde de devam ettirebilmesi için hiç şüphesiz biçim değişikliği yaşaması gerekirdi. Yaşanan değişimlerden ilki; geleneksel toplumda toprağa bağlı olan cemaatin çözülme yaşayarak mekân algısının yitirmeye başlanması ve cemaatin topraktan kopmasıdır. Bir diğer değişiklik ise; geleneksel cemaatlerde insanlar birbirini çok iyi tanımasa dahi

birbirleri hakkında kısıtlı bilgi sahibi olmakta ya da en azından aşinalıkları bulunmaktayken günümüz toplumunda ise yüz yüze ilişkiler yerini dolaylı iletişime bırakmıştır. Cemaat tarihsel süreçte çeşitli görüngülerle de olsa karşımıza çıkmaktadır. Bu görüngülerden ilki Geleneksel Tarım Toplumunda ‘Gemeinschaft ideal tipi’, ikincisi Modern Sanayi Toplumunda ‘Hayali Ulus-Cemaat ideal tipi’ ve günümüz Geç Modern döneminde ise ‘Sınırlı Sorumluluk Cemaati’ olmak üzere üç görüngüsü bulunmaktadır (Yelken 1999: 103-104). Günümüz toplumunda cemaat varlığını devam ettirebilir mi, sanal cemaat/topluluk mümkün müdür, ne kadar gerçektir, sanal cemaatler geleneksel cemaatin sağlayabildiği imkânları üyelerine gerçekten sağlayabilir mi gibi tartışmalar literatürde tartışılmaya devam eden hususlardır.

Sanal cemaatin farklı tanımları yapıldığını belirtmiştik. Tabloda sanal cemaatin belli başlı tanımını yapan isimler tanımlamalarıyla birlikte belirtilmiştir.

Tablo 1: Sanal cemaat tanımları (Lee-Vogal-Limayem 2002: 2863)

Howard (1993)	Topluluğun oluşmasını sağlayacak insani duygularla birlikte siber alanda internet vasıtasıyla kurulan kişisel ilişkilerdir.
Hagel ve Armstrong (1997)	İçeriği üyeleri tarafından oluşturulan ve üyelerle entegrasyon sağlama potansiyeline vurgu yapılan bilgisayar tabanlı topluluklardır.
Jones ve Rafaeli (2000)	Bilgisayar aracılığıyla benzer kişilerarası etkileşimi sağlayan nispeten açık ve şeffaf olarak değerlendirilebilecek sembolik halk.
Romm ve Clarke (1995)	İnsanların yüz yüze iletişimden ziyade elektronik medya aracılığıyla iletişimlerini sağlayabildikleri grup.
Craig ve Zimring (2000)	Bir topluluk duygusunun oluşabilmesi için etkileşimin sunduğu fırsatlar yeterli değildir. Etkileşimin kendisinin artması gerekir.
Hesse (1995)	Bilgi otoyolları ve kişisel bilgisayarlarla binaları ve caddeleri genişleterek zaman ve mekân mefhumunu baş aşağı eden topluluk.
Erickson (1997)	Büyük gruplar arasında uzun vadeli bilgisayar aracılığıyla gerçekleşen iletişim.
Carver (1999)	Sanal topluluklar insan kümeleridir. Sanal topluluklar insanlar için ilgi çekici olmaktadır çünkü sanal topluluklar sayesinde diğer insanlarla iletişim halinde olmak mümkün hale gelmektedir. Etkileşimin devam etmesi durumunda ise gerçek bir iç gördü ve güven ortamı sağlanmış olur.
Ho, Schraefel, ve Chignell (2000)	Gerçek zamanlı, çoklu etkileşim sitilleri ve çok kullanıcı etkileşim ortamını destekleyen teknolojik olarak sağlanan aracı, kalıcı çevre.

Sanal cemaatin fikir birliği sağlanmış net bir tanımı yapılamasa bile bütün tanımlarda ortak olan bazı noktalar dikkat çekmektedir. En genel tanımıyla sanal cemaat, siber uzamda teknolojik tabanlı gerçekleşen ve insanların birbiriyle iletişimini sağlayan topluluklardır. Ancak cemaat olabilmesi için iletişimin düzenli olarak devam etmesi gerekmekte midir yoksa kişinin devamlılığı olmasa dahi zaman zaman topluluğa dâhil olması kişiyi o cemaate üye yapar mı gibi sorular üzerinde tam anlamıyla konsensus sağlanamamıştır.

Dawson'a göre internet ortamında her kullanıcı topluluğunu sanal cemaat olarak niteleyebilmek mümkün değildir. Bir kullanıcı topluluğunun, site ya da forum üyeliklerinin sanal cemaat olarak nitelendirilebilmesi için altı temel ilkeyi taşımaları gerekir (Haberli, 2012: 126).

1. Üyelerin birbiriyle etkileşim içinde olması gerekir
2. Üyeler arasındaki etkileşimin devamlılık arz etmesi gerekir
3. Üyelerin kullanıcı adlarının sabit olması gerekir
4. Üyeler üzerinde sosyal kontrol olması gerekir
5. Üyelerin ilgi alanlarıyla uygun paylaşım yapıyor olması
6. Paylaşımların büyük çoğunluğun katılım sağlaması gerekir

Geç modern dönemin cemaatleri geleneksel cemaatlerden farklılıklarını on bir başlık ile ifade etmek mümkündür. Bu ayırt edici farklılıklar; mekân, kapsam, sınır, süre, üyelik (katılım), nitelik, amaç, tatmin, hacim, fonksiyon ve etkileşim biçimi olarak sıralanabilir (Yelken, 1999: 230). Cemaat ortaklıklara dayalıdır. Fiziksel yakınlık olmakla birlikte duygudaşlık ve aynı kökenden gelme gibi durumlar insanları birbirine yaklaştıran faktörlerdir. Ancak günümüzde endüstriyel topluma geçmekle birlikte cemaatin ortadan tam anlamıyla kaybolduğunu söylemekte yanlış olacaktır. Günümüz dünyası geleneksel dünyadan pek çok özelliği ile ayrılmaktadır. Ancak insan sosyal bir varlık olduğundan başkalarına ihtiyaç hissetmektedir. İnsanın ortak özellikler taşıyan, benzer ilgilere sahip insanlarla bir araya gelme ve paylaşımda bulunma ihtiyacı değişmemiştir.

Wellman geleneksel topluluk ve sanal topluluk arasındaki örgütlenme biçimlerindeki farklılığı beş madde ile özetlemektedir (Haberli, 2012: 130).

1. Sanal cemaatler bireylerin ilgi alanlarına göre olduğundan geleneksel topluluklara katılım düşer.
2. Sanal cemaatlerde çevrenin birey üzerindeki kontrolünün olmaması bireye özgürlük sağlar. Aynı zamanda cemaatin de bireye karşı sorumluluğu geleneksel cemaatekine göre oldukça düşüktür.
3. Sanal cemaatler cinsiyet, ırk, yaş gibi özellikler üzerine temellenmemektedir. Bireyler yaşamlarından elde ettikleri ortak değerler üzerine bir araya gelirler.
4. Sanal cemaatler bireye küresel bir ağa katılımı sağlarken geleneksel cemaatler bireyi sınırlar ve sadece kendi grubu içinde kalmasını ister.

5. Sanal cemaatler aidiyet hissetme ve kimlik baskısı gibi durumlar yokken geleneksel cemaatlerde aidiyet hissi bir hayli önemlidir.

Sanal cemaatin geleneksel toplumdaki cemaat ilişkileriyle aynı olamayacağını düşünenler olduğu gibi sanal cemaatlerin geleneksel cemaatlerin işlevlerini yerine getirebildiğini, mekâna bağlı kalmanın insanı kısıtlayıcı bir faktör olduğundan sanal cemaatlerin özgürlük sağladığını düşünenler de vardır. Bauman sanal cemaat niteliğinde bulunmasa dahi ağ toplumu ve geleneksel cemaat arasında bir karşılaştırma yaparak adeta tarafını geleneksel cemaatlerden yanan kullanan isimlerden birisidir. Bauman'a göre sosyal medya aracılığıyla sağlanan yakınlık gerçek yakınlıktan farklıdır. Ağlardaki yakınlık yapay, sunidir. Dolayısıyla da gerçek bir yakınlığın risklerini de taşımamaktadır. Ağlar ve cemaat arasındaki ayırım Bauman'a göre oldukça nettir. Ağlar cemaat değildir. Geleneksel cemaatler bireyin özgürlüklerini kısıtlar, onun hareket edebilme alanını daraltır. Birey cemaati canının istediği vakit terk edip gidemez ancak cemaate aykırı bir durumda cemaatin onu dışlama hatta aforoz etme hakkı vardır. Cemaatte normlar vardır. Birey cemaat içinde canının istediği gibi davranmaya muktedir değildir. Tüm bunlara karşın cemaat güvenlidir. Ağlarda ise her an bir tehlike ile karşı karşıya kalırsınız. Ağlarda norm da olmadığı için serbest hareket etmeye imkân verir. Etkileşim kurmak ya da etkileşimden kurtulmak parmaklarınız ucundaki bir tuş uzaklığındadır. Ağlar güzel vakit geçirme işlevine sahiptir. Buradan edinilen arkadaşlardan yardım talebinde bulunulamaz. Bulunulsa dahi size yardım elini uzatacak kimseyi bulmak bir hayli güçtür. Buradaki dikotomi güvenlik ve özgürlük arasındadır. Ağ özgürdür, cemaat ise güvenlidir. İnsan olarak hem özgürlüğe hem de güvenliğe ihtiyacımız vardır ancak bunlardan birisi feda etmeden de diğerini elde etmemiz mümkün değildir (Bauman-Lyon 2016: 52-53).

5. Sosyal Sermaye ve Sanal Cemaatler Bağlantısı

Sosyal sermaye farklı teorisyenler tarafından farklı birleşenlerle anılsa dahi çalışmaların çoğunda gruplar-ağlar, güven ve normlar ortak olarak kabul gören yapı taşlarıdır. Sosyal sermaye teorileri, günümüzde değerini kaybeden ancak toplumların devamlılığı için oldukça elzem olan ortak değerler-normlar, iş birliği, güven ve sosyal bağları kuvvetlendirmenin önemini yeniden anlaşılmasını sağlamıştır.

Sosyal sermayeye güven odaklı bakan Fukuyama interneti sosyal sermayenin oluşmasını engelleyici güç olarak görmüştür. “Bilgi çağının en hevesli havarileri, hiyerarşi ve otoritenin parçalanışını kutlarken ciddi bir etmeni ihmal ediyorlar: Güven ve onun temellerini oluşturan ortak ahlaki kurallar” (Fukuyama 1995: 25’ten akt. Field 2008: 147). Fukuyama’nın makalesinin tarih itibarıyla günümüz koşullarına uygun olmadığını belirtmek gerekir. Bilgi çağı yeni imkânları beraberinde getirmiştir. Bu yeni imkânlardan birisi olan sanal cemaatler, sosyal sermayenin temel bileşenlerinden birisi olan grup-ağlara katılımı

kolaylaştırmaktadır. Sanal cemaatler de tıpkı geleneksel cemaatlerde olduğu gibi devamlılık istemektedir. Bireyin topluluğa katılımının devam etmemesi ya da katılımın seyrek olması sosyal sermayenin diğer önemli bileşenleri olan güven ve normların oluşmasını engelleyecektir. Ortak ilgilerin paylaşıldığı grup üyeleriyle sık sık iletişime geçilmesi halinde üyeler birbirlerine aşinalık sağladıklarından ve birbirlerini yavaş yavaş tanımaya başladıklarından dolayı birbirlerine karşı güven duygusu hissetmeye başlayacaklardır. Böylece grup üyeleri arasında iş birliği, ortak hedef ve amaçların oluşması mümkün olacak ve bireylerin sosyal sermaye profilinde gelişmeler yaşanacaktır.

Baudrillard, *Amerika* (2013) isimli eserinin bir bölümünde New York eyaletindeki insanların yalnızlığını çarpıcı bir biçimde betimlemektedir. Burada insanların gülümseme eylemlerinde bile karşılarında bir muhatap bulunmamaktadır. Adeta yapayalnız olan bireyci ve bencil modern toplum insanını Baudrillard şöyle betimlenmektedir:

“Gece gündüz daha çok canavar düdüğü sesi duyuluyor burada. Arabalar daha hızlı gidiyor, reklamlar daha çok saldırıyor. Fuhuş adamakıllı yaygın. Elektrik ışığı da öyle. oyuna gelince, her çeşit oyun yoğunlaşıyor. Dünyanın merkezine yaklaştığımızda, bu hep böyledir. Ama insanlar gülümsüyorlar, hatta gitgide daha çok gülümsüyorlar; ama hiçbir zaman birbirlerine değil, her zaman yalnız kendileri için gülümsüyorlar” (Baudrillard 2013: 26).

Sanal cemaatler, insanların bu denli yalnızlaşmasını engelleyerek içten içe özlemini çektikleri geleneksel cemaat ilişkilerinin saf hali olmasa dahi biçim değiştirmiş haliyle yaşanmasına fırsat verdiğinden dolayı önem arz etmektedir. Baudrillard’dan alınan bir başka pasaj, “Burada sokaklarda tek başına düşünen, tek başına şarkı söyleyen, tek başına yiyip kendi kendine konuşan insanların sayısı ürkütücü. Ama yine de bir araya gelmiyor; tersine birbirlerinden kaçıyorlar.” şeklindedir (Baudrillard 2013: 27). Bu ifadeler, insanların kalabalıklar içinde çektiği yalnızlığın bizatihi fotoğrafı niteliğini taşımaktadır. Sanal cemaatleri bu denli yalnızlaşan insanlar için yeniden birbirleriyle iletişim kurmalarının fırsatı olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir.

Sanal cemaatler üzerine zengin literatür bulunurken sanal cemaatler ve sosyal sermaye bağlantısını ortaya çıkaran pek az çalışma bulunmaktadır. Blanchar ve Horan (1998) sanal cemaatleri, coğrafi uzaklığa dayalı sanal cemaatler ve fiziksel temelli sanal cemaatler olarak ikili ayrımla ifade etmişlerdir. Ayrıca bu ikili ayrımın sosyal sermayenin bileşenlerine olan etkilerini ayrı ayrı değerlendirmişlerdir.

Tablo 2: Sanal cemaatlerin gruplar, normlar, güven ve serbest zaman bireyselliğinin azalması faktörlerine etkisi (Blanchar-Horan 1998: 301)

Sanal Cemaat	Gruplar ve Ağlar	Normlar	Güven	Serbest Zamanların Bireyselliğinin Azalması

Coğrafi Uzaklığa Dayalı Sanal Cemaatler	Daha öncesinde birbirleriyle tanışmayan insanların birbirleriyle ortak ilgiler paylaşmasına imkân sağlar. (+) Geniş ağlara sahip olmak ağdaki yoğunluğun azalmasına neden olur. (-)	Üyeler arası sosyal destek. Üyeler arası bilgi alışverişi. (+) Karşılıklılık normu yaratmayı yardımcı küçük eylemler. (+)	Üyeler diğer bilgisayar tabanlı iletişim sağlayan üyelerin algılarını şişirerek olduğundan daha farklı gösterebilir. (+) Kızgınlıklar yaşanabilir. (-) Gelir durumu, kilo, cinsiyet gibi konularda üyeler birbirine yalan söyleyerek birbirlerini aldatabilir. (-)	Oyun oynama ve bilgi alma ile adeta boş zaman kalmayacaktır. (-) Özel bir alandan diğerleriyle iletişim kurmak kamuya açık zamanı arttıracaktır. (+)
Fiziksel Temelli Sanal Cemaatler	Daha öncesinde tanışılmayan insanlarla ortak ilgileri paylaşma imkânı sağlar. (+) Yüz yüze iletişimi sağlayabildiği için daha yoğun bağların elde edilmesini sağlayabilir. (+) Diğer grup üyeleri hakkında bilgi sağlamak amacıyla yüz yüze iletişime geçme olasılığı daha yüksek. (+)	Üyeler arası sosyal destek. Üyeler arası bilgi alışverişi. (+) Karşılıklılık normu yaratmayı yardımcı küçük eylemler. (+)	Üyeler diğer bilgisayar tabanlı iletişim sağlayan üyelerin algılarını şişirerek olduğundan daha farklı gösterebilir. (+) Kızgınlıklar yaşanabilir. (-) Aldatmalar olabilmekle beraber daha azınlıktadır. Bunun sebebi de yüz yüze olan bağlantılarla yakalanma olasılığının olmasıdır. (+)	Oyun oynama ve bilgi alma ile adeta boş zaman kalmayacaktır. (-) Diğerleriyle birlikte kurulan özel alandaki iletişim özellikle yüz yüze iletişimde olduğu gibi kamusal zamanı arttırabilir. (+)

Not:

(+) Pozitif Katkı

(-) Negatif Katkı

Anita Blanchard ve Tom Horan'ın *Virtual Communities and Social Capital* isimli makalesinde yer alan tabloda görüldüğü gibi fiziksel temelli sanal cemaatlerin sosyal sermayeye katkısı daha fazladır. Fiziksel temelli cemaatten kastedilen coğrafya olarak birbirinden uzak insanların oluşturduğu cemaatsel yapılarıdır. Dünyanın diğer ucundaki insanlarla oluşturulan toplulukta güven, karşılıklılık gibi normları oluşturmak çok daha zorken; fiziksel temelli olan aynı yöreyi, aynı bölgeyi paylaşan ve yüz yüze iletişime geçebilme ihtimalinin daha

yüksek olduğu sanal cemaatlerde insanlar karşılaştıkları vakit yalanlarının ortaya çıkacağını düşündüklerinden dolayı aldatmalar daha az olmaktadır. Ayrıca fiziksel temelli sanal cemaatlerde insanlar arası daha yoğun etkileşimler kurulabilmektedir. Bu bakımdan coğrafi uzaklığa dayalı sanal cemaatlerden ziyade fiziksel temelli sanal cemaatlerin sosyal sermayeye katkı sağlama olasılığı daha fazladır.

Sosyal ağların doğrudan sanal cemaat olarak değerlendirilmesinin mümkün olamayacağı yönünde görüşler de mevcuttur. Bu bakımdan fiziksel anlamda tanışmış insanların bir araya gelmesiyle yani geleneksel cemaatlerin ağ ortamına aktarılmasıyla oluşan topluluklar “dolaylı sanal cemaat” olarak nitelendirilirken, fiziksel anlamda karşılığı olmayan ve sadece internet ortamında bir araya gelen insanların oluşturduğu topluluk ise “doğrudan sanal cemaat” olarak nitelendirilmektedir (Campbell’den akt. Haberli 2012: 125). Ancak bu şekilde ikili bir tasnif yapmaktan ziyade internet tabanlı gerçekleşen ve üyelerinin belli şartları taşıması ve üyelerinin topluluk duygusu benimsenmesi gibi koşulların sağlanması halinde o platforma sanal cemaat nitelemesini yapmak mümkündür.

Sanal cemaatlerdeki ilişki türleri bireylere dayanışma, işbirliği, örgütlenme, ortak amaçlar benimseme, tartışma, müzakere etme, paylaşım gerçekleştirme imkânları sağlamaktadır (Göker-Keskin 2016: 92).

Sanal topluluğun büyüklüğü ve grup içi iletişim yoğunluğu topluluğun herkese açık olması ya da sadece belirli kişilerin katılımıyla kısıtlı olması durumlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Topluluğun amacı da katılımcı sayısını etkileyen bir diğer faktördür. Topluluğun benimsediği amaç, toplumun genelinin benimsediği amaç ve ilgilendiği bir konuda olursa topluluğunun üye sayısı da o oranda fazla olacaktır (Göker-Keskin 2016: 92). Sanal topluluklar bazen belli meslek mensuplarına hitaben karşımıza çıkarken, bazen de aynı duygu ve düşünceleri paylaşan insanların bir araya gelmesiyle karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca oyun oynamak için bir araya gelen elektronik sporcuları da sanal cemaat olarak kabul etmek mümkündür. Sanal cemaatlere örnek olarak belirtilen dijital oyun kabilelerinin sosyal sermaye kaynağı olarak nasıl değerlendirilebileceği sorusu akıllara gelmektedir. Oyunlarda gerçek yaşamlarındaki habituslarını sanal uzama taşıyan oyuncular diğer oyuncularla iletişime geçerek hem kendi alanlarından kişilerle bir araya gelip çevrimiçi ortamda zaman geçirebilmekte hem de toplumsal yaşamı sanal uzama aktardıklarından dolayı önemli bir işleve sahip olmaktadır. Oyun klanlarında oyuncular birbirlerine yardım edebilmekte, oyun için birbirleriyle ittifak kurabilmekte, oyun içinden ortak ekonomik kazanç sağlayabilmektedir (Binark-Sütcü 2009: 280-281). Sosyal sermayenin bileşenleri ile yakından ilgili olan bu özellikleri dijital ortam kültüründe benimseyen bireyler “gerçek” hayatlarında da diğer insanlarla işbirliği içinde hareket etme, ortak amaçlar için çalışma, toplumsal normları benimseme ve diğerlerine güvenmeye daha sıcak bakabilecek ve sosyal sermaye profillerini geliştirmeye daha açık olabileceklerdir.

Türk ve Tugen (2014) tarafından yapılan *Dijital Cemaatler ve Postmodern Kabile Örneği: İnci Sözlük* isimli çalışma, sözlüğün neden sanal cemaat olarak kabul edildiğini sekiz özelliğe sahip olması ile açıklamaktadır. Bu özellikler; mekân, cemaat lideri ve sosyal kontrol, dil, totem ve tabu, kültür, birlik ve mensubiyet duygusu yaratımı, kimlik ve ötekileştirme olarak belirtilmektedir. Bu özellikleri taşıdığı için post kabile örneği olarak sayılabilen İnci Sözlük üyeleri, hem eğlenebilmekte hem de toplumsal örgütlenmeyi sağlayarak önemli eylemlere adım atmaktadırlar. Üyeleri ağırlıklı olarak gençlerden oluşan İnci Sözlük üyeleri, kamu kurumlarının isimlerindeki T.C. ifadesinin kaldırılmasına tepki göstermişler ve sosyal medyada 9 milyon kişinin isimlerinin başlarına T.C. getirmeleriyle kitlesel çaplı eylem yapmışlardır. Yine aynı şekilde örgütlenerek en büyük sinema portalı olan IMDB’de Şahan Gökbakar’ın “Celal ile Ceren” filmine örgütlenerek en kötü film seçilmesi için oy vermişlerdir. Aynı şekilde İnci Sözlük üyeleri, Atilla Taş’ı ortak hareket ile Atillas Tasos adıyla Yunan bir şarkıcı olarak gösterme girişiminde de bulunmuşlardır (Türk-Tugen 2014: 29-30).

Sanal uzamda gerçekleşen her topluluğun da sanal cemaat olamayacağını Göker ve Keskin tarafından *Sosyal Medyada Topluluk İlişkileri: Karikateist Facebook Topluluğu Üzerine Bir Araştırma* isimli çalışmanın bulguları kanıtlar mahiyettedir. Karikateist topluluğu, kent yaşamından dolayı insanların birbirlerinden uzaklaştığı günümüz dünyasında zaman ve mekân mefhumunu aşarak, özellikle kendisi gibi düşünen azınlık kesimlerin bir araya gelmesini sağlamaktadır. Karikateist ilk başta dini inancı olmayan insanların bir araya geldiği bir platform olarak görülmesine rağmen elde edilen bulgulara göre toplulukta Müslüman kimliğine sahip bireyler de, bir dini inancı olmayan bireyler de bulunmaktadır. Herkese açık olan bu platformda bireyleri ortak paydada birleştiren ise dinin sorgulanması gerektiği yönündeki görüştür. Bulgulara göre kullanıcılar hemen hemen her gün topluluğu ziyaret etmektedir. Ağ içinde yapılan aktivitelerden dolayı da topluluğun duyulması ve ziyareti yaygınlaşmaktadır. Ancak tüm bunlara rağmen topluluk içi etkileşim kurma oranları düşük seyretmekte ve üyeler arası ilişkiler sanal uzamla sınırlı kalmaktadır (Göker-Keskin, 2016: 106-107). Üyelerinin düzenli olarak katılım sağlamalarına rağmen birbirleriyle grup içi etkileşimin olmaması Karikateistin tam anlamıyla sanal cemaat olarak nitelendirilmesini engellemektedir.

İnternet kullanımının sosyal sermaye bileşenlerini geliştireceği yönündeki görüşümüzü destekleyecek nitelikte olan bir çalışmada, National Geographic Society’nin internet sitesini ziyaret eden kullanıcılar üzerine bir anket çalışması yapılmıştır. Sonuçlar çarpıcıdır. İnternet kullanım oranlarıyla sivil toplum kuruluşlarına ve siyasi örgütlere üyelik arasında anlamlı ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. İnternet ortamındaki çevrimiçi katılım ile çevrimdışı katılım arasında doğru orantı bulunmaktadır (Wellman vd. 2000’den aktaran; Field 2008: 149). İnternet, kullanıcılarına global ölçekli katılım sağlamaktadır ancak bu durum

insanların sınırsız sayıda gruplara üye olduğu anlamını da taşımamaktadır. İnternet sayesinde bireyler sınırlı sayıda bir bağ ile sınırsız iletişim imkânına sahip olmaktadır (Wellman-Gulia in press'ten aktaran; Blanchard-Horan 1998: 296).

Belirtilen şartları ve koşulları sağlayan sanal cemaatler; ortak değerler etrafında toplanan bireylerin düzenli katılımı ile üyeler arasında güven duygusunun, iş birliğinin ve mütakabiliyet değerlerinin oluşmasını sağlamakta ve sosyal ağların önemini hatırlatmaktadır. Modern toplumda yeri olmayan topluluğun özlemi içinde olan bireylerin bu özlemlerini tatmin etme yolu olarak sanal cemaatler önemli işlevler görmektedir. İnsanlar arasında kolayca iletişimi sağlayan sanal cemaatler, günümüz dünyasının koşulları düşünüldüğünde gruplar-ağlara katılım, güven, işbirliği, mütakabiliyet, aidiyet gibi hususların yeniden öneminin fark edilmesini ve bu hususların yeniden benimsenmesini sağladığından dolayı sosyal sermayenin kaynağı mahiyetindedir.

Sonuç

Sosyal sermayenin, cemaatin ve sanal cemaatin konsensus sağlanmış tanımlarını yapmak mümkün değildir. Sosyal sermaye eğitim ve sağlık alanından, iş yerindeki verimin artırılmasına, yoksulluk ve suç oranlarının düşürülmesine kadar toplumlara geniş bir yelpazede sosyo-ekonomik katkılar sağlamaktadır. Modern toplumun sorunlarına çözüm olarak görülen sosyal sermayenin günümüz ağ toplumunda kaynağının teknolojik araçlar vasıtasıyla oluşan sanal cemaatler olduğunu söylemek mümkündür. İnternet tabanlı sanal cemaatler, üyelerine mekân ve zaman sınırı olmaksızın diledikleri ve ilgilendikleri konulardaki gruplara katılım olanağı sağlamaktadır. İnternet tabanlı gerçekleşen bu katılımın cemaat olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği literatürde tartışma konusu olmuştur.

Sanal cemaatler, geleneksel cemaatin özelliklerini tam anlamıyla taşımasa da tamamen de geleneksel cemaatin özelliklerinden bağımsız değildir. Sanal cemaatleri, cemaat olarak değerlendirmek mümkün değildir gibi toptancı bir bakış açısından ziyade; günümüz dünyasının keşmekeşliğinden, yalnızlığından kurtulmak isteyen bireye istediği insanlarla bir araya gelmesini sağlaması ve özlemini çektiği topluluk duygusunu yaşamaya fırsat tanınmasından dolayı elzem görmek gerekir. Sanal cemaatlerin geleneksel cemaatlerden en büyük farkı geleneksel cemaatte birey gözlerini cemaat içinde açtığından ne onu aramaya çıkmakta ne de onun özlemini çekmektedir. Modern toplumda ise birey, adeta “kendisini dünyaya fırlatılmış” olarak bulduğundan içten içe toplumsallaşma arzusunun taşısa da modern hayatın gerekliliklerine kendini kaptırarak çarkın bir dişlisi olmaktadır. Sanal cemaatler bu anlamda insanların özlemlerini bir nebze de olsa hafifletme işlevine sahip olmaktadır.

Birbirlerinden mekânsal olarak çok farklı yerlerde olan insanların kurduğu iletişimde sahiciliğin azalması ihtimaline karşın, üyeleri aynı bölgeden olan toplulukların yüz yüze buluşma ihtimali ve iletişimlerinin yoğunluğunu arttırabilme

fırsatına sahip olmalarından dolayı sosyal sermayenin arttırılmasına yönelik olumlu yönde katkısı daha fazladır.

Üyelerinin belli şartları taşıması halinde (devamda istikrar, sabit kullanıcı isim, üyelerin birbiriyle etkileşimi vb.) ve topluluğun siber uzamda gerçekleşmesi durumunda nitelemeyi sanal cemaat olarak yapmamız mümkündür. Buradaki kıstas üyeler arasında etkileşimin yüksek olması ve üyelerinin devamlılık arz etmesidir. İnsanların birbirleriyle paylaşımları ve birbirlerine aşinalıkları arttıkça karşındaki kişi/kişilere güvenme durumu gerçekleşecektir. Güvenin tesis edilmesiyle de üyeler arası iş birliğine imkân sağlanmaktadır. Belirtilen şartları sağlayan sanal cemaatler, sosyal sermayenin en önemli üç bileşeni olarak niteleyebileceğimiz gruplar-ağlara katılım, güven ve normların oluşumunu sağlayarak toplum içinde topluluk oluşturduğundan toplumların sosyal sermaye düzeylerinin yükselmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle de aynı coğrafyaya mensup üyelerin bir araya geldiği sanal cemaatlerde bu katkı daha fazladır. Sanal cemaatlerin günümüz dünyasında sosyal sermayenin yaratılması ve geliştirilmesi hususunda kaynak görevinde olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Aydemir, Mehmet Ali (2011). *Sosyal Sermaye Topluluk Duygusu ve Sosyal Sermaye Araştırması*. Konya: Çizgi Kitapevi.
- Baudrillard, Jean (2013). *Amerika*. çev. Yaşar Avunç. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. **272**
- Bauman, Zygmunt (1997). *Modernite ve Holocaust*. çev. Suha Sertabiboğlu. İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (2017). *Cemaatler Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı*. çev. Nurdan Soysal. Ankara: Say Yayınları.
- Bauman, Zygmunt-Lyon, David (2016). *Akışkan Gözetim*. çev. Elçin Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayhan, Vehbi (2005). "Postmodern Cemaat Örüntüleri". *Muhafazakar Düşünce*, 3: 197-212.
- Binark, Mutlu-Sütcü B. Günseli (2009). "Devasa Çevrimiçi Oyunlarda Türklüğün Oynanması: Silkroad Online'da Sanal Cemaat İnşası ve Türk Klan Kimliği", *Dijital Oyun Rehberi: Oyun Tasarımı Türler ve Oyuncu*. ed. Mutlu Binark, Günseli B. Sütcü, Işık B. Fidaner. İstanbul: Kalkedon Yayınları. 275-311.
- Blanchard, Anita-Horan, Tom (1998). "Virtual Communities and Social Capital". *Social Science Computer Review*, 16, 293-307.
- Bourdieu, Pierre (1986). "The Forms of Capital". *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. ed. John G. Richardson. New York: Greenwood Press. 241-258.

- Bourdieu, Pierre (2010). “Sermaye Biçimleri”. *Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştiri*. ed. M. Murat Şahin-A. Zeki Ünal. İstanbul: Değişim Yayınları. 45-75.
- Bozkurt, Veysel (1999). “Sanal Cemaatler”. *Birikim Dergisi*, 127, 1-8.
- Coleman, James (1994). “Social Capital”. *The Foundations of Social Theory*. Harvard University Press. 300-325.
- Coleman, James (2010). “Beşerî Sermayenin Yaratımında Sosyal Sermaye”. *Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştiri*. ed. M. Murat Şahin-A. Zeki Ünal. İstanbul: Değişim Yayınları. 77-119.
- Delanty, Gerard (2015). *Bir Kavramın Anatomisi Topluluk*. çev. F. Bilge Atay. İstanbul: Everest Yayınları.
- Erol, Ö. Pelin (2016). “Modernite Projesinin Kökenleri, Dinamikleri ve Sonu”. *Sosyoloji Dergisi*, 33: 49-66.
- Esposito, Roberto (2018). *Communitas Topluluğun Kökeni ve Kaderi*. çev. Onur Kartal. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Falk, Jorn (2004). “Ferdinand Tönnies”. çev. Lütüfer Körükmez. *Muhafazakâr Düşünce*. 2: 45-60.
- Field, John (2008). *Sosyal Sermaye*. çev. Bahar Bilgen, Bayram Şen. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fukuyama, Francis (1998). *Güven Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*. çev. Ahmet Buğdaycı. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fukuyama, Francis (2000). “Social Capital and Civil Society”. *International Monetary Fund Working Paper*. 1-18.
- Fukuyama, Francis (2015). *Büyük Çözülme*. çev. Hasan Kaya. İstanbul: Profil Yayınları.
- Göker, Göksel-Keskin, Savaş (2016). “Sosyal Medyada Topluluk İlişkileri: Karikateist Facebook Topluluğu Üzerine Bir Araştırma”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 22: 88-108.
- Gökçen, Ahmet (2018). “Risk Toplumu ve Din-Yeni Bir Sosyolojiye Doğru”. *Teşhir Toplumu. Sosyoloji Divanı*. ed. Köksal Alver. Konya: Çizgi Kitabevi. 375- 380.
- Haberli, Mehmet (2012). “Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 3: 118-134.
- Harriss, John-De Renzi, Paolo (2010). “Sosyal Sermaye Kavramı: Kayıp Halka mı Yoksa Analitik Olarak mı Kayıp?”. *Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştiri*. ed. M. Murat Şahin-A. Zeki Ünal. İstanbul: Değişim Yayınları. 7-44.

- Hanifan, J. Lyda (1916). “The Rural School Community Center”. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 67: p. 130-138.
- Jeanniere, Abel (2011). “Modernite Nedir?”. *Modernite versus Postmodernite*. çev. Nilgün Tatal. der. Mehmet Küçük. Ankara: Say Yayınları. 111-124.
- Kılıçbay, Barış (2005). “Bir Teknoloji Söyleminden Parçalar: Enformasyon ve İletişim Teknolojileri Kuramlarına Tarihsel Bakış”. *İnternet Toplum, Kültür*. der. Mutlu Binark-Barış Kılıçbay. Ankara: Epos Yayınları. 15-31.
- Lee, F. S. Fion-Vogel, Douglas vd. (2002, January). “Virtual Community Informatics: What we Know and what we Need to Know”. *In Proceedings of the 35th Annual Hawaii International Conference on System Sciences*. 2863-2872.
- Marshall, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay-Derya Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- OECD (2001). “The Well-being of Nations The Role of Human and Social Capital”. Erişim adresi: <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>.
- Özyurt, Cevat (2004). “Modernleşme ve Küreselleşme Bağlamında Varoluşun Topluluksal Dinamikleri”. *Muhafazakâr Düşünce*, 2: 11-32.
- Putnam, D. Robert (1993). “What makes democracy work?”. *National Civic Review*, 82(2): 101-107.
- Putnam, D. Robert (2000). “Bowling Alone: America’s Declining Social Capital”. *Culture and Politics*. ed. Lane Crothers and Charles Lockhart. New York: Palgrave Macmillan. 223-234.
- Rheingold, Howard (2008). “Virtual Communities Exchanging Ideas Through Computer Bulletin Boards”. *Journal of Virtual Worlds Research*, 1: 1-5.
- Subaşı, Necdet (2005). “İnternet ve Sanal Cemaat Tartışmaları”. *İnternet Toplum, Kültür*. der. Mutlu Binark-Barış Kılıçbay. Ankara: Epos Yayınları. 106-117.
- Şan, Mustafa Kemal-Şimşek, Rıdvan (2011). “Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel-Sosyolojik Arka Planı”. *Akademik İncelemeler Dergisi*. 1: 88-110.
- Timisi, Nilüfer (2005). “Sanallığın Gerçekliği İnternetin Kimlik ve Topluluk Alanlarına Girişi”. *İnternet Toplum, Kültür*. der. Mutlu Binark-Barış Kılıçbay. Ankara: Epos Yayınları. 89-105.
- Tönnies, Ferdinand (2019). *Cemaat ve Cemiyet*. çev. Emre Güler. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Türk, Gül Dilek-Tugen, Bahar (2014). “Dijital Cemaatler ve Postmodern Kabile Örneği: İnci Sözlük”. *XIX. Türkiye’de İnternet Konferansı Bildirileri*, 27-32.

Yelken, Ramazan (1999). *Cemaatin Dönüşümü Geç Modern Dönemde Cemaatin Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.